

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

גיליון רפ"ה, תשפ"ה

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

התבזה והוציא ממון להצלת נפש

(מאמר המשך משבוע שעבר)

שהיה מציל את שלו חייב להציל גם של חברו. ואם כן, בהצלת גופו של עצמו בוודאי לא היה משגיח על הכבוד והיה עושה הכל להחיות נפשו, ולכן מחויב גם בהצלת חברו.

וכך גם דעתו של הגר"ש אלישיב (הובא בציץ אליעזר חלק ט סימן יז קונטרס רפואה בשבת פרק יא אות ב), שמשמיה זו יש לערער על עיקר דברי החכמת שלמה, שהרי בהשבת אבידה כל שבשלו מחזיר חייב בהשבה, וחכם זה אילו הייתה בתו טובעת בנהר ודאי לא היה עומד מנגד, ולא בחשודים עסקינן. אם כן אין כלל אפשרות לפטור זקן ואינו לפי כבודו בפיקוח נפש. וכן כתב באגרות משה, שאין זו ראייה כי במקרה כזה היה חייב להשיב גם בממון שהרי בשלו היה מחזיר. והוסף שאפילו אם הוא אדם שכבודו חשוב לו יותר מחייו ודאי אסור לו למות בשביל לזולז בכבודו, ולכן אין זו סיבה לפטור מהצלת אחרים. ומלבד זאת, אין אדם נאמן לומר שכבודו חשוב לו יותר מחייו, וגם היה בטל דעתו אצל כל אדם אפילו אם לא היה בזה איסור.

ובטהרת אזוב סיים שימחול ה' למדפיסים שהדפיסו דברים אלו, שנתנו חס ושלום מכשול לאבד נפש ישראל בשביל כבוד וטרה, וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא. ובציץ אליעזר (חלק י סימן כה פרק כא) הביא את דברי הטהרת אזוב, וציין שלאמיתו של דבר גם החכמת שלמה עצמו השאיר את הדבר בצריך עיון טובא, והביא ראייה סותרת מחובת הקבורה שחייב בה אף כשאינו לפי כבודו, וקל וחומר שיתחייב בהצלת חיים. לכן אין כאן 'הכצקתה' שהמדפיסים נתנו מכשול לאבד נפש מישראל.

ולגבי ההכנת החכמת שלמה מפגם משפחה, שדחאה הטהרת אזוב, הוסיף הציץ אליעזר ששם לא רק שגרם לעצמו בעבר, אלא שממשיך לגרום לעצמו את הפיקוח נפש, ובמאמץ רוחני מצדו לשוב בתשובה יוכל להסיר הטיגא שבלבו. והביא שכן מצאנו בגמרא (סוכה כה:): לגבי מצטער, שאומרים 'איהו הוא דקא מצער נפשיה' שהיה לו ליישב דעתו, וכך גם כאן.

ובעניין הראיה שהביאו לדברי המהרש"ק מכך שקראו למי שנמנע מלהציל אישה 'חסיד שוטה' ולא רשע ורוצה, ויש שדחו שמדובר במי שאינו רוצה להסתכל בה בשעת הצלה ועלול שלא להצילה כראוי, אך מכל מקום מציל, ולכן אינו רשע. אבל אם לא היה מציל כלל היה נחשב רשע, כי אין בזה פטור של זקן ואינו לפי כבודו. כתב הציץ אליעזר שהיה דחוק, כי שפוט הסוגיא משמע שאינו מציל כלל, וכדברי המאירי שכתב שרואה אישה טובעת ואומר שאינו יורד להצילה כדי שלא יסתכל בערווה. אך עדיין יש לדחות: אם כדברי

שמעון כדי לוודא שהוא אינו מאבד את הכרתו או מסתבך יותר. הוא ידע שמצבו הנפשי של שמעון רגיש, ושחשוב שהוא ירגיש שיש משהו שמטפל בו ודואג לו. הוא היה מודע גם לכך שייתכן שהפרמדיקים יצטרכו לקבל מידע נוסף על מצבו של שמעון, ולכן ראה חובה מוסרית להישאר עד שיגיעו.

וכך מצא את עצמו ר' ראובן, מעמודי הקהילה, עומד ברחוב המרכזי בשעת לילה מאוחרת, ליל שבת-קודש, נטול חליפה וכובע, כולו מכוסה בבוץ חום כהה מכף רגל ועד ראש. לצידו עמד שמעון, ממשיך למלמל, בעוד עוברים ושבים מביטים בתדהמה במחזה המוזר. האמבולנס הגיע כעבור דקות ספורות, אך ר' ראובן, מתוך אחריות ודאגה, נשאר עם שמעון עד שהפרמדיקים בדקו אותו והחליטו לקחתו לבית החולים.

למחרת השבת, כשהבושה והמבוכה עדיין טריים, מיהר ר' ראובן לבית ההוראה. שתי שאלות הטרידו את מנוחתו: האם היה מחויב להתבזות כל כך כדי להציל את שמעון? והאם עליו לשאת בעלות הזמנת האמבולנס מכיסו הפרטי?

ה. דברי הטהרת אזוב שלא יתכן היתר שלא להציל נפש

גם בטהרת אזוב (אגודת אזוב, סוגיא דמחלת, הגהת טהרת אזוב אות ח) הביא את דברי המהרש"ק וכתב שאינו מאמין שיצאו דברים אלו מפי אותו גדול. שכן איך יעלה על הדעת שבשביל כבודו יניח לאבד נפש מישראל, והרי כל הלאוין נדחים מפני נפש ישראל, והאם לא יידחה כבוד מדומה של האדם מפני פיקוח נפש.

והביא את דברי הרמב"ם ששעושים מלאכה לחולה בשבת, עושים זאת לכתחילה על ידי גדולי ישראל. ואדרבה, זהו הכבוד האמיתי - להציל נפש מישראל. שכן בממון הקל אמרה תורה שאינו חייב לוותר על כבודו עבור ממון חברו יותר ממה שמוותר על כבודו עבור ממון עצמו, אבל בפיקוח נפש שפוט יותר מ'ביעתא בכוחא' שחייב לבזות עצמו בכל מיני בזיונות כדי להציל נפש מישראל. ומה שהביאו ראייה מהדין שבמקום פגם משפחה אין חייבים להינשא אף שימות, שם הוא גרם לעצמו ואינם חייבים לבזות משפחתם למלא תאוותו. ואף שימות, לא אכפת לנו והוי כאבידה מדעת. אבל הרואה חברו טובע בנהר או שודדים באים עליו, אין ספק שחייב לבזות עצמו ולעשות כל שביכולתו להצילו, כמו שחייב לשכור פועלים עבורו אף אם יפסיד.

הטהרת אזוב כתב שאי אפשר לקבל את דברי החכמת שלמה, שהרי בהשבת ממון אמרו שכל מי

שבוע שעבר הבאנו את השאלה שנשאלה בבית הדין, עם סיפור המעשה, ותחילת הדין והמשא ומתן ההלכתי, השבוע נמשיך ונסיים את היוצא להלכה ממה שנפסק בבית הדין, ונזכיר בקצרה שוב את דבר המעשה.

ליל שבת קר וחשוך ירד על שכונת "נווה צדק". הרחובות היו שקטים, והאור הרך שבקת מחלונות הבתים האיר באור קלוש את המדרכות. הרב ראובן גולדשטיין, מעמודי התווך של הקהילה החרדית המקומית, צעד לביתו אחרי תפילת ערבית בבית הכנסת המרכזי. כאיש ציבור מוערך, בעל משפחה מכובדת ובעל עסק משגשג, ר' ראובן תמיד הקפיד על הופעתו המסודרת - חליפה שחורה מהודרת, כובע צילינדר, ונעליים מצוחצחות למשעי.

באותו רגע, קולות צעקה מבולבלים הדהדו ברחוב השקט. הקולות בקעו מכיוון אתר בנייה נטוש בקצה הרחוב, שם נבנה בניין מגורים חדש שעבודתו הופסקה לפני מספר חודשים. ר' ראובן זיהה מיד את הקול - היה זה שמעון לוי, דמות מוכרת בשכונה, יהודי שחייו לא האירו לו פנים. שמעון, שסבל מבעיות נפשיות מורכבות, היה מוכר לשירותי הרווחה המקומיים, ור' ראובן עצמו כבר סייע לו מספר פעמים בעבר בענייני צדקה וחסד.

הצעקות נשמעו מיואשות: "הצילו! אני תקוע כאן! אני לא יכול לזוז!" ר' ראובן עצר, ליבו התכווץ. הוא ידע שאינו יכול להתעלם מקריאות המצוקה, במיוחד בליל שבת קודש. למרות החשש מהכניסה לאתר החשוך והמסוכן, הוא החל להתקדם לעבר הקולות.

ככל שהתקרב, הבין ר' ראובן שהמשימה תהיה מורכבת יותר ממשושב. האתר היה מלא במכשולים - ערימות של חומרי בניין, בורות פעורים, וקורות עץ זרוקות. החושך הכבד הקשה עוד יותר על ההתמצאות. בשלב מסוים, הבין ר' ראובן שחליפתו המהודרת תהיה למכשול של ממש. בהחלטה מהירה, הסיר את החליפה, העניבה והכובע, מניח אותם בצד בתקווה שיישארו נקיים.

ההתקדמות הייתה איטית ומסוכנת. ר' ראובן מצא את עצמו זוחל בין תלוליות בוץ טרי שנוצר מהגשם שירד בימים האחרונים. הבוץ הסמיך דבק בבגדיו, בפניו, ואפילו בשערותיו. כל תנועה הייתה מחושבת, כשהוא מנסה להימנע מליפול לתוך אחד הבורות הרבים שפעורים באתר.

לאחר מאמץ ממושך, הגיע ר' ראובן אל שמעון, שנמצא תקוע בין ערימות של חומרי בניין. במצב רוח מעורער, שמעון התקשה לנשום והתלונן על סחרחורת. ר' ראובן, שהכיר את ההיסטוריה הרפואית של שמעון, הבין מיד שהמצב עלול להיות מסוכן. הוא החליט שאין מנוס מלהזמין אמבולנס. כשהאמבולנס היה בדרכו, ר' ראובן נשאר לצד

החכמת שלמה שזקן ואינו לפי כבודו פטור, אם כן כשאנו מציל מחמת כבודו עושה כדון ולא היו קוראים לו חסיד שוטה. ואדרבה, בזקן ואינו לפי כבודו יש אומרים שאף כשרוצה לוותר על כבודו אינו רשאי. אלא על כרחק שהוא חייב להצילה. ומה שנקרא רק 'חסיד שוטה' ולא רשע, יש לומר שרשע נקרא רק העושה בזדון לעבור על דברי תורה, אבל כאן טועה בדיון וסבור שכיון שדרכו בחסידות מותר לו למנוע עצמו מהצלה כדי שלא יסתכל בערווה. [וציין לנפש חיה (או"ח סימן יג), שם כתב שלא מדובר שאינו משתדל בהצלה כלל, שאז היה רשע ממש, אלא שמשתדל על ידי אחרים, וכיון שאינו מזדרז בעצמו הוא חסיד שוטה].

מכלל האמור לעיל עולה שיש חובה להציל נפש, אפילו כשהמציל הוא אדם נכבד מאוד, ואין בזה פטור של 'זקן ואינו לפי כבודו'. לכן בנידון דידן, אף שראובן הוא איש נכבד בעמיו, ודאי שמוטלת עליו החובה להתעסק בהצלה.

וכן פסק למעשה באגרות משה, שבמחילת כבודו של הגאון רבי שלמה קלוגער ז"ל, חס ושלום לומר כך, שהרי אם כבוד שמים נדחה, שכל איסורי התורה החמורים ביותר נשבת ומאכלות אסורות נדחים מפני פיקוח נפש אפילו של הפחות שבפחותים ואפילו בשביל עובר עבירות לתיאבון, קל וחומר שיידחה כבוד בשר ודם אפילו של הגדול שבגדולים.

ו. תלמיד חכם בהגדת עדות

מצינו בגמרא (שבועות ל:): שתלמיד חכם היודע עדות ומזולזל לו ללכת לבית דין קטן ממנו להעיד שאינו חייב להעיד. ומסופר שם שרב יימר ידע עדות עבור מר זוטא ובא להעיד בבית דינו של אממר, והושיבו בעדותו אף שעדים צריכים להעיד בעמידה, כיון שעשה חי כבוד התורה עדיף. והנה מצינו (ספר החינוך מצוה רלז) שהיודע עדות לחברו ואינו מעיד עובר על 'לא תעמוד על דם רעך', אם כן לכאורה רואים שזקן ואינו לפי כבודו פטור גם במקום 'לא תעמוד על דם רעך', כדברי החכמת שלמה.

אך אין זה נכון, שהרי אמרו שם בגמרא שכל זה בממונות, אבל בעדות של איסורים 'אין עצה ואין תבונה לנגד ה', ופירש רש"י (ד"ה אבל באיסורא) כגון אשה שבאה שיתירוה להינשא והוא יודע שבעלה חי חייב להעיד. ואם כן בנידון דידן שמדובר בנפשות ולא בממונות, אין ראייה שזקן ואינו לפי כבודו פטור.

ז. החיוב של איש הצלה להציל באופן של בזיון גדול

כל זה כשרק אינו לפי כבודו אך אין זה בזיון גדול, ואדרבה מצווה הוא עושה. אך יש לדון במקום שיתבזה מאוד עד שיש חשש שאם ידעו שבכלל חיובו כאיש הצלה גם להתבזות הרבה יימנעו בני אדם מלהציל, שאולי מותר לו שלא לבזות עצמו. למשל, אם קיבל קריאת הצלה והוא לבוש בבגדי לילה וכדומה, באופן שיתבזה מאוד בציבור, יש לברר אם מותר לו להתלבש בכבוד לפני שיוצא, אף שיש חשש פיקוח נפש.

בספר משפטי הלוי (חלק ב סימן ז אות כח-כט) הביא בשם הגר"ש ואזנר שבפיקוח נפש ממש חייב לצאת אפילו ערום, ובספק פיקוח נפש ילבש המינימום ההכרחי כדי שלא יתבייש בין הבריות. וכתב מחבר ספר משפטי הלוי לחלק שבחברי 'הצלה' וכדומה המתנדבים לקריאות הצלה, יש סכרא שאם יצטרכו לצאת אפילו ערומים, לא יסכימו אנשים להצטרף לחבורה כזו, ומשפחותיהם יימנעו. לכן לטובת הניצולים, כדי שיהיו מצילים מצויים, מותר להם להתלבש בבגד הכרחי ולהופיע בדרך כבוד.

והגר"י זילברשטיין כתב (שיעורי תורה לרופאים סימן כד) ששאל את חמיו הגר"ש אלישיב אם אנשי הצלה שנקראים בלילה רשאים להחליף בגדי לילה כדי שלא יתבזו. והשיב שאי אפשר לחייב רופא לרוץ בבגדי שינה, כי תפקידו תדיר ויהיה קשה לעמוד בניסיון יומיומי. [והביא ראיות שחכמים תיקנו תקנות למצילים: רודף ששבר כלים פטור (סנהדרין עד.); רופא אומן שהזיק בשוגג פטור (תוספתא גיטין פ"ג ה"א); ובתחום שבת נתנו למצילים אלפיים אמה לכל רוח (ר"ה כג:)] וחוזרים למקומם (עירובין מד: - הכל כדי שלא יימנעו מלהציל].

עוד אמר הגר"ש אלישיב שיש לחוש שאם לא יהיה לבוש לפי כבודו, לא תהיה דעתו מיושבת להציל כראוי והוא בכלל חשש פיקוח נפש. אך נראה שכל זה באנשי הצלה קבועים, שיש חשש שיימנעו מלהציל, אבל מי שאינו עוסק בזה אין לו רשות להתמהמה ולכבד עצמו. אמנם אם יודע שכשאינו מכובד בין הבריות יתרושל במלאכתו ולא יתעסק כראוי בהצלה, רשאי לכבד עצמו בבגדיו.

ח. שיעור חיוב הוצאות להצלת חברו

אחרי שהתברר שחייב להשתדל בהצלה גם כשאנו לפי כבודו, יש לדון בהוצאות שהיו לו: האם היה חייב להוציאן והאם שמעון חייב להחזירן. כפי שהובא לעיל מהברייתא והגמרא, חייב לטרוח בהצלת חברו ולשכור פועלים, שנאמר 'לא תעמוד על דם רעך'. וכך נפסק להלכה שחייב להוציא ממון לשכור אחרים. [ולהלן יתבאר שאם לניצול יש ממון הוא חייב לשלם למציל]. קיימא לן (אורח חיים סימן תרנו סעיף א) שמי שאין לו אחריות או מצווה עוברת אחרת, אינו צריך לבזבז עליה הון רב, ואמרו שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש אפילו במצווה עוברת. אך זה רק במצוות עשה, אבל במצוות לא תעשה יתן כל ממונו ולא יעבור.

הזרע אמת (חלק ב סימן נא) כתב שלכאורה חייב לתת כל הון ביתו ולא לעבור על 'לא תעמוד על דם רעך', שהרי במצוות לא תעשה חייב לתת כל ממונו.

וכן כתב החפץ חיים בספרו 'אהבת חסד' (פרק כ סעיף ב) שדין חומש הוא רק כשמחפש מעצמו עניים לתת להם צדקה, אבל כשבאים לפניו עניים רעבים או ערומים חייב להשביעם ולכסותם, שנאמר (דברים טו ח) 'די מחסורו אשר יחסר לו'. וכן בפדיון שבויים יכול לתת יותר מחומש, ומידת חסידות היא. וסיים שכל זה כשאין פיקוח נפש ממש, אבל כשיש פיקוח נפש, כגון שבוי העומד למות או רעב שעלול להסתכן, אין שייך שיעור חומש. ומה שאמרו בגמרא (בבא מציעא סב:) ש'חייך קודמים לחיי חברך' היינו חיינו ממש, אבל שעושר קודם לחיי חברו זה לא מצינו.

אמנם המהרש"ם (חלק ה סימן נד) דן אם חייב להוציא כל ממונו בלא 'לא תעמוד על דם רעך', וכתב שכיון שמדובר בשב ואל תעשה, דינו כמצוות עשה שאינו חייב להוציא יותר מחומש, כי אינו עובר על הלאו בידיים, וגם אמרו חכמים (עירובין מא:)] שעניות מעבירה אדם על דעת קונו, והרי זה בכלל 'חלל עליו שבת אחת (כדי שישמור שבתות הרבה' (יזמא פה:)]. ובפרט שאמרו (גדרים סד:)] שעני חשוב כמת, ואינו חייב להפיל עצמו למיתה קצת בשב ואל תעשה, ויש לומר שעני נחשב כספק סכנה.

וכן העיר בתורה תמימה (ויצא אות כג) על דברי הרמ"א שבלא תעשה חייב לבזבז כל ממונו, שהרי אמרו חכמים (מכילתא פרשת בשלח) שממונו של אדם הוא חייו ואינו חייב להפסידו. והביא מהמגן אברהם (או"ח סימן רמח סקט"ז) שאם חושש שליטטים יקחו כל ממונו ולא יהיה לו במה להחיות עצמו, זהו ספק פיקוח נפש שדוחה שבת, ורואים שאינו חייב לאבד ממונו.

הגר"י זילברשטיין (קובץ אסיא טבת תשנ"ה עמ' 48) הביא מה שמעו מחותנו הגר"ש אלישיב שאין חיוב לתת יותר מחומש נכסיו להצלת נפש מישראל. וטעמו לפי שמקור החיוב להוציא ממון להצלת נפש הוא מ'והשבותו לו' שמרבה השבת גופו, וכשם שבהשבת אבידה אין חייב להוציא כל ממונו, כך בהצלת חיי חברו.

עולה מכל זה שבחודאי יש חובה להוציא הוצאות עבור הצלת נפשות, אלא שנחלקו הפוסקים בשיעור ההוצאה.

ט. חובת תשלום הוצאות

מאחר שיש חיוב להוציא ממון עבור הצלת חברו, יש לברר אם הניצול מחויב להחזיר לו הוצאותיו. הרא"ש (סנהדרין פרק ח סימן ב) הביא את הברייתא שהרואה את חברו טובע או חיה גוררתו או ליטטים באים עליו חייב להצילו ולשכור פועלים, וכתב שהניצול חייב לשלם למציל הוצאותיו, כי אין אדם חייב להציל נפש חברו בממונו כשיש לניצול ממון. והביא ראייה מהדין שגדף ששבר כלים של אחרים בבריחתו חייב לשלם. ואם היה חיוב על כל אדם להציל בממונו מדוע חייב הנרדף לשלם, אלא ודאי שהניצול חייב לשלם מה שהוציאו עבורו.

וכן כתב המרדכי (בבא קמא נח) שפודים שבויים אפילו שלא מדעתם כשאי אפשר לשאול אותם, ומכל מקום גובה מהם מה שנתן לפדיונם. וכתב נפסק להלכה (יורה דעה סימן רנב סעיף יב) שהפודה חברו מהשבוי חייב לשלם לו מיד, ואם יש לו טענה יתבענו אחר כך לדין, כי בלי זה אין אדם פודה חברו.

עולה מזה, שבנידון דידן היה חייב ר' ראובן לעשות כל שביכולתו להצלת שמעון, אף שמתבהו בכך, וגם היה חייב להוציא הוצאות. ומכל מקום חייב אחר כך שמעון לשלם לר' ראובן את כל ההוצאות שהוציא להצלתו.

וזה דבר המשפט

• אף אדם נכבד בעמיו, מוטלת עליו חובת הצלת נפשות, ואין איש נפטר מהחיוב מטעם של 'זקן ואינו לפי כבודו', מאחר ואין דומה הצלת נפשות להשבת אבידה. הרי כל איסורי תורה נדחים מפני פיקוח נפש, וכל שכן שיידחה כבוד בשר ודם אפילו של גדול שבגדולים.

• כאשר נדרש המציל להוציא הוצאות להצלה, חייב להוציא כל מה שיכול. אמנם ונחלקו הפוסקים אם יכול להסתפק בחומש ממונו או שצריך לתת את כל כספו.

• לאחר מכן, חייב הניצול לשלם לו את כל הוצאותיו, כי אין אדם חייב לשאת בהוצאות הצלת חברו אם הוא יכול לשלם זאת בעצמו.

• לפיכך, בנידון דידן, ר' ראובן היה צריך לעשות הכל כדי להציל את נפשו שמעון, אך יוכל לתבוע ממנו לאחר מכן לשלם את הוצאותיו.

